

ЖИВОТ ПОД НЕОЛИБЕРАЛНОМ ПРЕСОМ: ИМА ЛИ ИЗЛАЗА?*

Сажетак: Промена модела друштвеног организовања и понашања увек је припремана и праћена променама владајућег културног и идеолошког обрасца – владајуће парадигме. До промена долази, по правилу, унутар великих криза које резултирају и променама односа моћи. У фокусу наше анализе је релација између (нео)либерализма – његових успона и падова и криза из тридесетих и осамдесетих година прошлог века. Централно истраживачко питање и дилема је како ће се криза из 2007/2008 године даље развијати и да ли је могућа стратегија која ће зауставити раст друштвене неједнакости и пирамидалне структуре моћи као ефекта глобализације спроведене у неолибералном кључу?

Кључне речи: либерализам, идеологија, моћ, синдикати, промене

Пролог

Да би неко мишљење постало уврежено и развило се у доминантну идеологију, оно прво „мора да произведе концептуални апарат близак нашој интуицији и инстинктима“, нашем вредносном систему, жељама, стремљењима и тежњама, као „и могућностима које су инхерентне друштвеном свету у коме живимо“ (Харвеу, 2013: 11).

Неолиберализам, осим идејног наслеђа економског либерализма, представља и низ специфичних политичко-економских пракси и широк спектар политика (Џад, 2011; Душанић, 2015). Једна од основних тврдњи следбеника неолибералне филозофије је да индивидуалне слободе и дух предузетништва, унутар институционалног оквира регулисаних имовинских права, слободног тржишта и слободне трговине, воде напретку човечанства. Улога државе је, управо, у постављању институционалног оквира за овакве праксе тако што гарантује вредност и интегритет новца и обезбеђује безбедоносне и правне структуре. Она је ту да осигура правилно и неометано функционисање тржишта и у обавези је да се креће само у оквиру тих чврсто задатих граница.

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179076, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Полазно, потребно је да се, следећи Токвилов упут да се револуционарни пројекат развија већ унутар старог режима, позабавимо друштвеном климом и историјским приликама у којима је либерализам зачет. Наредни корак је да покушамо да разумемо фазе његове трансформације и разлоге због којих се током неколико последњих деценија устоличио као доминантан идеолошки правац. При томе полазим од става да је, по правилу, владајућа идеологија идеологија владајуће класе (Маркс), односно да се она стабилизује кроз процес успостављања културне, духовне хегемоније (Грамши).

Како је приметио Колин Крауч, користећи префиксе нео- и пост-, или придев нови испред одређених појмова којима описујемо нашу друштвену реалност, ми несигурно и без превелике прецизности дефинишемо ново стање у коме смо се нашли. Напуштајући један идејни концепт, други, односно нови осмишљавамо као пост-стари. И сам либерализам је клизав политички појам, а да бисмо разумели неолиберализам и суштину изведених појмова као што су неолибералан, неоконзервативан, постмодеран, постдемократски, морамо прво да понудимо одговор на питање шта је био и шта, заправо, јесте либерализам (Crouch, 2011: 2-3).

Шта то беше (нео)либерализам?

Рана еманципацијска фаза

Да би се у Европи у 17. и 18. веку стекли било какви предуслови за остварење сна о индивидуалној слободи, предстојао је тежак задатак одвајања државе од економије и цркве од државе. Расла је потреба за зауздавањем монархистичке, црквене и земљопоседничке моћи, а једино су представници буржоаске класе, који су тада већ стекли богатство, били способни да одговоре овом захтеву.

У то доба класичног либерализма, власници и трговци су захтевали да буду остављени на миру („laissez-nous faire“). Економски либерали сматрали су да слободно тржиште може да функционише помоћу своје логике и саморегулишуће способности невидљиве руке Адама Смита. До краја 19. века, буржоаско приватно власништво и право на поседовање фабрика, као и право да у њима запошљавају раднике, водило је јачању буржоаске класе и њене реалне моћи.

На дну социјалне пирамиде су били „ослобођени феудалних стега“ радници, обесправљени и под сталном контролом послодавца. Такође, у овом периоду дошло је до успона материјалних вредности и доминације новца над свим областима друштвеног живота, и последично до поделе либерализма на социјални и економски.

Социјални либерализам истицао је потрагу за слободом и правима, и њихову одбрану као кључну. Међу овим захтевима нашло се и право радника на достојанствен живот, које они треба да остваре далеко изнад граница сиромаштва, и то уз помоћ државе, старог непријатеља либералне мисли.

С друге стране, економски либерали, одвојили су слободу појединца од приватне својине и тржишта. Удруживши се са некадашњим непријатељима, конзервативцима, заступали су становиште да приватну својину треба бранити од свих врста напада, нарочито од оних демократских (Crouch, 2011: 3-4).

Криза и опадање либерализма

Тридесете године 20. века обележила је Велика светска економска криза. Истовремено, била је то и криза доктрине минималне интервенције државе, па су се појавили разни алтернативни приступи вођења економске политике.

Поред тоталитарних пројеката – успона нацизма и фашизма и контроверзни „руски бољшевички експеримент“, и у капиталистичким економијама западне Европе, САД, Индије, Јапана и Аустралије примењивале су се различите варијанте социоекономских интервенција демократске државе. Деловало је као да је либерална визија економије о првенству тржишта над државом била мртва, док је само тежиште либералне идеологије пребачено на социјалне захтеве за остваривањем већих права и слобода (Crouch, 2011: 5-6).

Унутар „социјализованог“ либерализма конкуренција између великог броја фирми виђена је као суштина ефикасног функционисања тржишта, потрошачког избора и очувања буржоаске класе. Једно од могућих решења лежало је у закону о забрани трустова (*antitrust law*). У САД, држава је помоћу овог закона ограничавала висину удела који корпорације могу да остваре на тржишту, штитећи тако конкуренцију од сопствених последица.

Истовремено, немачки либерали су заступали ордолиберализам (*ordoliberalismus*) економски либерализам унутар кога је конкуренција уређена законом. Дакле, улога државе није минимизирана, напротив, држава је та која је одговорна за ред и правила игре такозваног социјалног тржишта (Crouch, 2011: 6-7).

Кејнзијанизам као економска алтернатива и успостављени политички компромис

Криза из 1929. је породила и фордистички организацијски модел који је доминирао индустријским светом до 70-их година 20. века и омогућио доминацију модела државе благостања, односно социјалне сигурности. Систем масовне производње, базиран на технолошком напретку, директно је утицао на раст надница, а са побољшањем квалитета живота, дошло је и до пораста тражње за добрима масовне производње и пораста масовне потрошње. У државама благостања представници радничке класе били су поуздани и безбедни потрошачи, и као такви, нису представљали претњу по капитализам. Са повећањем нивоа продуктивности и порастом тражње и потрошње, развијало се и тржиште, а профит увећавао (Crouch, 2011: 11).

Управљање тражњом

Џон Мајнард Кејнз, у свом најутицајнијем делу „Општа теорија запошљавања, камате и новца“, објављеном 1936. године, закључио је да класична

економија почива на једној фундаменталној грешци, која се односи на претпоставку да равнотежа између понуде и тражње нужно обезбеђује пуну запосленост (Кејнз, 2013). Подложност колебањима и нестабилност привреде могу да учине да понуда и тражња буду у равнотежи, која не даје пуну запосленост. Неизвесност је уносила несигурност, што је водило претераној штедњи и недовољним улагањима, стога је Кејнз сматрао да приватна улагања треба заменити државним, која би се финансирала из намерног дефицита. Влада би позајмила новац за јавне радове, а дефицитарно трошење би омогућило отварање нових радних места и довело би до раста куповне моћи. Оваква анализа поставила је темељ за подручје макроекономије које привреду сагледава као целину и ставља фокус на примену фискалне политике. Кејнз је сматрао да влада треба да игра много већу улогу у привреди, а фискална политика, уколико би се мудро спроводила, омогућила би стабилизацију привреде без прибегавања стварној контроли.

Кејнзова теорија поставила је идејне темеље за управљачки социјални капитализам у земљама западних економија (Јергин и Станислав, 2004: 41-45).

Кејнзијанизам дакле није био непријатељски расположен према тржишту нити према капитализму. Држава благоволела је раднике од ђудљивости тржишта, а управљање тражњом остатак капиталистичке економије од великих шокова.

Класни компромис: Синдикати и социјални дијалог

Три носеће компоненте уређења социјалне демократије огледале су се у кејнзијанском управљању тражњом, јакој држави благоволела је, у одређеним случајевима, неокорпоративним индустријским односима. Влада је помоћу управљања тражњом требало да одржи тржиште на здравом нивоу, избегавајући аутодеструктивне бумове и рецесију. Држава благоволела је својим грађанима да користе неке од услуга, и остварују приходе који нису зависили од тржишта. Неокорпоративни индустријски односи требало је да доведу у равнотежу борбу између јаких корпорација и јаких синдиката, равнотежу између потребе тржишта рада за већом ефикасношћу и слободом удруживања радника (Crouch, 2011: 13).

Систем делује скоро идеално, па се логично поставља питање шта је кренуло по злу? Са порастом дугова и дефицита, постало је јасно да је кејнзијанизам имао слабу тачку која се огледала у инфлаторним тенденцијама.

У узрочнопоследичној спирали, свако успешно повећање надница водило је расту цена. Захтев за растом цена производа био је одбијен на потпуно слободном тржишту, а очекивано, уследила је и незапосленост. Кејнзијанска држава је требало да смањи сопствене рашоде и повећа порезе са циљем смањења инфлационих притисака. У покушају да реше главне социоекономске проблеме, владе су интервенисале спроводећи одређене мере штедње - велике резове у трошковима јавних служби и прихватање пораста незапослености са циљем да се избегне погоршање рецесије која прати инфлациони период.

Повратак на сцену и успон неолиберализма

Неолиберални одговор на изазове новог времена био је већ одавно спреман, па никако не изненађује невероватна брзина којом је кејнзијанизам замењен доминантним неолибералним идејама.

Хајек је најавио да ће битка за идеје бити кључна и претпоставио је да ће трајати бар једну генерацију пре него што неолиберализам однесе победу над социјализмом, марксизмом и кејнзијанизмом. И баш тако, неколико деценија касније, у време рецесије 70-их година прошлог века, неолиберална идеологија преузима примат (Harvey, 2013: 25-26).

Неолиберална парадигма као сурогат одговора на кризу

У погледу детектовања логике и динамике описаног кризног развоја Волфганг Штрик (Volkang Streeck) поставља плаузибилну тезу да се, у оквиру уских маргина, унутар „демократског капитализма“ између профитне, тржишне логике и логике раста социјалних права, могу издвојити 4 периода и специфичне (анти) кризне стратегије (Streeck, 2013).

Доба инфлације

Током 1970-их, конфликт између демократских потраживања за социјалном правдом и капиталистичких захтева за расподелом на основу маргиналне продуктивности, или „тржишне правде“, углавном се одигравао на националним тржиштима рада, где су синдикални притисци на зараде, под политичким гаранцијама пуне запослености, изазвали убрзање инфлације.

Криза јавног дуга

Када је прикривена инфлаторна редистрибуција путем снижавања вредности валуте постала неодржива, приморавајући владе да уз високи политички ризик то окончају, конфликт се поново вратио у политичку арену. Овде је он довео до пораста разлике између јавне потрошње и јавних прихода, што је за последицу имало брзи раст јавног дуга, као одговор на захтеве бирача за јавним давањима и услугама, већим него што је „пореска држава“ (Шумпетер) могла да извуче из своје демократско-капиталистичке економије.

Међутим, када су стратегије (попут реганомике и тачеризма) усмерене на то да се јавни дуг заузда постале доминантне, да би се истовремено одржао социјални мир морало је да дође до финансијске дерегулације као алтернативног начина за задовољавање још увек политички моћних захтева за сигурношћу и просперитетом грађана.

Доба приватне задужености – „приватизовани кејнзијанизам“

Нагли раст неједнакости зарада, изазван континуираним слабљењем синдиката и наглим смањењем социјалних давања, као и редукцијом агрегатне тражње, имали су противтежу у новим, до тад невиђеним могућностима за грађане и фирме у погледу задуживања. „Приватизовани кејнзијанизам“, као погодан термин, скован је како би описао оно што је заправо била замена јавног за приватни дуг. Уместо да влада позајмљује новац за финансирање, сада

је индивидуалним грађанима, под системом задуживања који је био изузетно широке руке, било дозвољено да се плаћајући своје образовање или пресељење у мање оскудно урбано окружење, задужују на сопствени ризик. Другоразредне (subprime) хипотеке су постале замена, за социјалну политику, као и за повећање зарада, које више није следовало доњем крају „флексибилизованог“ тржишта рада.

Финансијска либерализација је тако послужила као компензација за доба фискалне консолидације и јавне штедње. Индивидуални дуг је заменио јавни, а индивидуална потражња заузела је место колективне потражње руковођене државом у одржавању запослености и профита (Streeck, 2013: 140-147).

Доба претње дезинтеграцијом – „Суверена задуженост“

Са крахом приватизованог кејнзијанизма 2008. године, криза послератног капитализма ушла је у четврту фазу. Док је глобални финансијски систем претио да се дезинтегрише, националне државе су покушавале да обнове економско поверење путем социјализације неотплаћених кредита, који су били одобрени као компензација за фискалну консолидацију.

Квантни скок јавне задужености након 2008. године осликава чињеницу да се ниједна демократска држава није усудила да свом друштву наметне још једну економску кризу размера Велике депресије из 1930-их, као казну за испаде дерегулисаног финансијског сектора. Државе су „добровољно“ преузеле на себе значајан део новог дуга који је изворно настао у приватном сектору, како би тако повратиле поверење поверилаца из приватног сектора.

Након 2008. године, дистрибуциони сукоб у демократском капитализму између идеја социјалне правде и тржишне правде, још једном је променио своје седиште, појављујући се, овога пута, на међународним тржиштима капитала и у сложеној борби која се тренутно одвија између финансијских институција и бирача, влада, држава и међународних организација. Поставља се кључно питање колико далеко могу да иду државе у наметању имовинских права и профитних очекивања тржишта својим грађанима, а да истовремено очувају оно што је остало од њиховог демократског легитимитета (Streeck, 2013: 151).

У међувремену, деценију после експлодирања кризе, коју су опет платили најсиромашнији, ништа се није практично променило. Финансијски пренадувани балон наставља да расте – по мериторним рачуницама финансијских институција државе и грађани и даље настављају да се „задужују од будућности“ (Варуфакис, 2015). Збир финансијских деривата у оптицају (седам пута) и дугова, како оних пословних тако и породичних и студентских (три пута) десет пута већи је од планетарног ГДП-а (Митровић, 2018).

Идеолошка победа као бенефит и гарант моћи

Од краја 70-их година прошлог века, Организација за економску сарадњу и развој (ОЕЦД), почела је да заступа идеју о слободном тржишту, охрабрујући притом приватизацију државних индустрија и јавних служби.

Савети ове организације ишли су у правцу примене метода приватног бизниса у јавним службама, кроз спровођење такозваног новог јавног менаџ-

мента (*New Public Management (NPM)*). Други савет тицао се привлачења приватног капитала у финансирању јавних инфраструктура, што се категорисало као јавно-приватно партнерство (*Public-Private Partnerships (PPP)*). Паралелно, десио се и политички обрт. Наиме, усред велике инфлационе кризе, лабуристи у Великој Британији, формално су се одрекли кејнзијанских политика, прихвативши препоруку Међународног монетарног фонда (ММФ) да напусте пуну запосленост као свој централни политички циљ. Започета је нова епоха коју је одликовало напуштање кејнзијанизма и примена монетаристичких метода ради опоравка од стагфлације (инфлацијске стагнације) која је претходне деценије притискала државу.

Овакав заокрет у економској политици најавио је и обрачун са институцијама послератне социјалдемократске државе. На удару су били и синдикати које је требало ставити под контролу тако што ће се најпре уништити сви облици солидарности који стоје на путу индивидуализму, приватном власништву, породичним вредностима и појединачној одговорности (Harvey 2013: 27).

Када је 1980. године изабран за председника САД, некадашњи холивудски глумац и синдикални вођа, Роналд Реган је започео дерегулацију економије, нарочито у финансијском сектору, уз беспошtedно обуздавање моћи радништва и немилосрдан обрачун са синдикатима, који је започео ломљењем штрајка контролора летова.

2. Лица и наличја неолиберализма

У наставку рада се бавим двома повезаним, лошим вестима – спутаном и избежаваном демократијом (Крауч, 2014) и све већим неједнакостима, односно просторима и стратегијама за њихову измену.

Проблеми демократије: (Нео)либерални капитализам и (пост)демократија

Једна од кључних карактеристика краја прошлог и почетка новог миленијума је глобализацијом успостављена оснажујућа веза између настајања постлибералне демократије и кризе државе. Демократија је тим развијенија што је инклузивнија и транспарентнија. У настајућој постдемократији или постлибералној демократији то није случај - у њима су присутни мањак и инклузивности и транспарентности.

Демократија се у тако креираном оквиру, суочава са бројним препрекама: институције демократије постају фасада; политичке одлуке потичу од неконтролисаних центара, приватних учесника и анонимних тржишта; новац и лобији се камуфлирани улажу у странке и изборне кампање; долази до медијализације и манипулација политике и размаха политичког покровитељства и клијентелизма. Последишно, готово закономмерно на делу имамо и: равнодушност према изборним процесима и ограничено учешће грађана у политичком животу, неодговорност странака према захтевима бирача, кршење људских права, концентрисање моћи у елитистичким групама, централизацију власништва, контролисање масовних медија, корупцију.

Френк Канингам у свом делу „Теорије демократије“ (2003) сматра кључним отвореним проблемима „класичних“ модела демократије оне попут тираније већине, неефикасне владе, популистичке демагогије, демократије виђене као маске за угњетавање, укључив и последично раширено стање политичке апатије и неповерења у политичке актере. Поставља се питање да ли управо празан простор демократије о коме говори Канингам оставља довољно простора за уплив идеологијама које временом настоје да поруше саме темеље онога што демократија представља.

Један од суштинских проблема на који упућује Колин Крауч, је све јача и раширенија моћ корпоративне елите. Демократија више није само спутавана, она је и избегавана. Концепт који настоји да објасни ово стање избегавања демократије, одузимања и пресељавања њених моћи од стране корпоративних елита, стање које јој оставља простора тек за остваривање њених минималних функција (попут гласања на изборима) јесте концепт постдемократије (Крауч, 2014). Питање које се само по себи намеће је када се достиже тачка у којој се великодушно кићење атрибутом „демократски“, преокреће и када је примереније говорити о „постдемократском“ стању?

Из нормативног репертоара савремених демократских теорија, могу се извући два једноставна, али суштинска обећања као критеријуми: најпре обећање једнаке могућности приступа политичком процесу. И друго, обећање да може заједнички да се обликује будућност заједнице демократски изабраним одлукама.

Емпиријско истраживање демократије у стварности наилази на проблем све масовнијег неизлажења на изборе у последњим деценијама. Требало би поставити питање ко и из ког разлога у демократији не користи то основно право. И овде постоје јасни налази: грађани слабијег образовања су превасходно ти који одустају од овог минималног вида учешћа.

Како стоје ствари са другим суштинским обећањем демократије, обећањем да се ток ствари сходно властитим вредносним представама може заједнички обликовати? Претпоставка која важи за овај модел гласи да демократски изабране владе поседују довољно велики маневарски простор за деловање, да би могле да испуне очекивања која се у њих полажу. Међутим, интернационална тржишта капитала, рејтинг-агентуре и глобално активни *Hedge-Fonds* добијају све већи утицај над конкретним условима живота грађана у савременим демократијама (Бухштајн и Јерке, 2012).

При томе, постдемократија има два суштинска обележја. Прво је да то поредак у коме се олигархија користи демократском нарацијом како би потиснула обичан народ из политике, усмеравајући га ка другим сферама, а претежно ка потрошачком друштву; а друго је да њени корени сежу веома далеко, па чак и у антику, дакле није нов феномен.

У том контексту индикативна је Краучова теза о враћању демократије у стање предемократије *моделом параболе*. Парабола демократије подразумева кретање демократије и прелазак из једног њеног облика/стања у друго, при чему се крајеви параболе међусобно приближавају - предемократија наликује,

ближа је по својим својствима, постдемократији. Крауч објашњава то кроз чињеницу да су форме демократије остале на своме месту (неке су чак и унапређене), али је поље политике, па и сама влада под директном контролом привилегованих елита, управо као у фази предемократије (Крауч, 2014: 14).

Последице су бројне и разорне. Осипање социјалне државе и њено свођење на заштитника минималних грађанских права; маргинализација синдиката; повратак идеји о држави као полицајцу и судији („ноћном чувару“); редистрибуција пореза се смањује; расте јаз богати-сиромашни; политичари су руковођени интересима главних предузетника; сиромашни престају потпуно да учествују у политици, чак и да гласају, само су неке од последица описаног феномена, али их свакако можемо узети као суштинске (Kursar i Vukojević, 2013: 24-38).

Осим поменутих, персонализација и комерцијализација политике указује и на даље срзавање расправе као једног од важних обележја демократије.

У корену ових демократских дефицита према Волфгангу Штреку је факт да се капитализам и демократија налазе у дисхармоничном односу због тога што долазе са два сукобљена економска виђења. Први се руководи маргиналном продуктивношћу, односно мера свега је “слободна игра тржишних снага”, док се други води друштвеном потребом за правима која су претходно одобрена колективним избором кроз демократске политике (Streeck, 2011: 7).

О постдемократијама би се, у складу са још Дивержеовом кованицом могло говорити и као „демократијама без народа,, али и као процесу пражњења и рутинације демократских политичких институција и сељењу моћи одлучивања у неформалне и „анонимне“ и практично неодговорне центре моћи.

Неолиберална глобализација

Свакако најзначајнија промена која је задесила друштво у двадесетом веку јесте глобализација, појава коју Ентони Гиденс дефинише као интензивирање друштвених односа у смислу повезивања међусобно удаљених места, тако да локална дешавања обликују догађаји који се одвијају на великој удаљености, и обрнуто (Гиденс, 1998: 64). Тржишне трансакције постају све гушће услед убрзаног развоја технологија и феномена глобализације, што води компресији времена-простора, где географски домет постаје све већи, а рокови тржишних уговора све краћи (Harvey, 2013: 10).

Данас се већ може говорити о резултатима примене глобалних неолибералних политика, што у својим анализама потврђују чак и економисти ММФ-а, признајући да мере које су спровођене на основу неолибералне агенде су водиле концентрацији моћи. Док су порези на плате и наднице остали на истом нивоу, укидање пореза на богатство и наследство, као и смањење пореза на приходе од улагања и добит, омогућило је богаћење појединаца. Рапидна концентрација капитала у рукама елита је феномен који је задесио не само САД и Велику Британију, већ и Русију и Кину као последица увођења мера слободног тржишта. Ни Србија није остала поштеђена негативних последица приватизације кроз коју пролази већ дуги низ година.

Поставља се питање да ли је неолиберализам у 21. веку феномен постидеолошке стварности, или, једноставно, прерушен у идеологију либералних вредности представља политичко-економски пројекат који заступа савезништво државе и крупног капитала?

У прилог овој тези говори већ деценијама уназад присутно све интензивније продубљивање државне контроле и регулација економије корпоративистичким стратегијама - мерама штедње, рестриктивнијом политиком дохотка и контролом надница и цена.

Да ли, на другој страни, привременост и прилагодљивост најбоље дефинишу постдемократско доба? И колико ће још дуго постмодерни човек бити вољан да прихвата „привремени уговор“ уместо „сталне институције у свим професионалним, емоционалним, сексуалним, културним, породичним, међународним предметима и политичким пословима” (Harvey, 2013: 10)?

Свеопшти конзумеризам и приватизација

У самом центру неолибералног пројекта стоји стално контрастно поређење између ефикасних и на потребе клијената осетљивих приватних компанија, и арогантних, нестручних и спорих јавних сервиса. У оваквим сагледавањима приватни сектор је најчешће приказан као унифицирана хомогена зона ефикасности.

Идеализовани приватни сектор у себе, међутим, укључује и фабрике за експлоатацију децјег рада у земљама трећег света, ланце ресторана које продају неквалитетну храну, грађевинске компаније које не обављају послове благовремено, телекомуникационе фирме које величина спречава да одговоре на стварне потребе клијената, фармацеутске компаније које продају мале модификације уместо револуционарне третмане.

Насупрот томе, јавни, друштвени сектор (макар у демократским земљама), постоји у свету политичке дебате, у простору где је било какав облик невалитета предмет критике, простору у коме вредности и морално расуђивање пролазе преиспитивање, и где се на њих не може применити логика - „добро је оно што је могуће неком продати.“

Корпоративни капитал настоји да изложи конкуренцији тржишта активности државних индустрија које су представљале јавно добро, такозване природне монополе (електрична енергија, гас, вода, железница, радио и телевизија). Неке делове државне привреде било је лакше приватизовати (на пример, телекомуникације услед технолошког напретка), док се за друге јавила могућност парцијализације и продаје конкурентским приватним фирмама (случај железнице). Поједине неолибералне владе спровеле су приватизацију воде тако што су приватним фирмама дозволиле монопол без тржишта и конкуренције.

Глобална фирма и судбина рада

За разматрања у овом раду посебно је значајна димензија глобализације која се односи на индустријски развој који почива на подели тржишта рада

између региона света. Тешка индустрија, „прљаве технологије“, али и индустријска производња машина и робе широке потрошње премештају се из Европе и Америке у земље у развоју. Процес интензивирања ове појаве довео је до, са једне стране, поступне деиндустријализације читавих области у развијеним земљама, а са друге до појаве новоиндустријализованих држава унутар корпуса земаља трећег света. Као конкретна последица овог константног и континуираног процеса јавља се разградња друштвене хегемоније унутар државних простора некадашњих индустријских земаља. Национална економија тако све више постаје релативан појам.

Нови режими зависности учинили су сваки облик ангажовања, посебно дугорочног, стабилног ангажовања, истовремено сувишним и непромишљеним. Одбори директора корпорација благонаклоно гледају на све активности брзог повлачења, називајући их популарним именима као што су *slimming down*, *downsizing* и *hiving off*. Са друге стране, они кажњавају све операције које наговештавају повећање броја запослених, видевши овакве трендове као најаву дугорочних пројеката са превисоким трошковима извођења.

Из овога произилази да су главни извори богаћења, посебно за велике инвеститоре, све више и више постале области идеја, а не материјални објекти. Идеје је довољно произвести једном да би се њихова вредност даље увећавала са бројем клијената, купаца или конзумента, насупрот индустријској производњи где је увећање профита повезано са повећањем броја запослених у производњи.

Конкуренција се преноси на терен борбе за стварање нових конзумента. Овакав капитал базира сву своју компетитивност, ефективност и профитабилност само на проналажењу или производњи потрошача. Промене на овом нивоу одвеле су у правцу даљег слабљењења преговарачке моћи радника (Bauman, 2000: 150-151).

Глобална финансијска дерегулација, централна улога берзе и неизвесност данашњих тржишта оправдавају флексибилност као доминантну потребу фирми које виде максимализацију акционарских вредности и позиционирање у финансијском сектору као свој примарни циљ.

Велике корпорације превазилазе ригидност концепта „основне делатности“, склапајући читав низ подуговора (*subcontracts*) о додатним активностима. Најуспешније фирме запошљавају радну снагу изван својих оквира (*outsourcing*), регулишући радне односе управо овим подуговорима. Колин Крауч овакву фирму назива *фантомском*. Главно руководство фантомске фирме посвећује се доношењу стратешких одлука и успешном брендирању, како би продаја зависила од емотивног односа потрошача према бренду, а не толико од квалитета самог производа (Крауч, 2014: 54-55).

Исто тако, радна снага је променљива, привремено ангажована, чак изнајмљена, а радна права трансформисана тако да одговарају потребама флексибилности. Нуде се послови без сигурности и стриктно дефинисаних међусобних обавеза, а радни односи базирани су на краткорочним уговорима о привременом ангажовању радне снаге, без права на компензацију у случају раскида или истека уговора.

Власници глобалних фирми и високо плаћени стручњаци нису лојални ниједној заједници. Владе држава спроводе дерегулацију тржишта, повлађујући захтевима глобалне фирме, док бирачко тело, гласајући на изборима, даје легитимитет одлукама владе.

Намеће се закључак да глобализација ставља пред демократију многе изазове и значајна ограничења (Крауч, 2014: 51-54). Истовремено су закони о финансирању политичких кампања из 1971. године омогућили корпорацијама да осигурају своје интересе код политичких странака, утичући тако и на процес одлучивања (Harvey, 2013: 52).

Истовремено је још за време Реганове епохе Национални одбор за радне односе претворен у инструмент за регулацију и нападе на радничка права. Реган је сматрао да су све регулације лоше, осим оне која се односи на радничка права. Уз изразиту антисиндикалну политику, деиндустријализација је неизоставно утицала на слабење положаја рада. Корпорације су претиле затварањем фабричких постројења уколико се радници определе за штрајк као средство синдикалне борбе (Harvey, 2013: 63-65).

Криза идентитета радника и маргинализација синдиката

С друге стране, развој друштва у 20. веку, значајно је променио стварну улогу организованог рада у грађењу друштва. Како Бауман запажа, рад је одлутао из универзума градитеља поретка и контроле будућности у простор друштвене игре; чин рада је све више сродан стратегијама играча који постављају ограничене краткорочне циљеве предвиђајући највише неколико корака унапред. Вреднују се само тренутни ефекти повучених потеза (Bauman, 2000: 138).

У контексту савременог поимања рада, не можемо да се не запитамо шта се десило са идентитетом *радника*. Терминолошки гледано, радник је изгубио свој ранији идентитет оног тренутка када је постао *запослени*. Прелазак из система колективне сигурности у систем индивидуалне одговорности утицао је како на раднике, тако и на синдикате (Јашовић, 2014: 81). У новом неолибералном поглављу, радник је постао ништа више до радна снага, рад, утрошена енергија у процесу достизања задатог тржишног циља.

Прекаријат - неологизам настао додавањем суфикса *-ијат* (од пролетеријат) на латинску реч *precarius* што значи несигуран или неизвестан. је кључни појам за разумевање промене улоге рада, али и класа у друштву. Несигурност (запослења) је потпуно потиснула некадашњи осећај колективне сигурности, нарочито присутан у западним демократијама. Појам *прекарни* у себи артикулише комбинацију више искустава несигурности: неизвесност и привременост позиције у друштву, немогућност предвиђања и контролисања будућности, небезбедност тела и имовине, несигурност међуљудских односа у заједницама (Seumur, 2012; Ружица, 2015; Стојиљковић, 2019).

Тржиште рада и запосленост су област у којој појам прекаријат достиже свој пуни смисао. Циљани правац развоја друштва утицао је на појаву уверења да у будућности неће бити довољно радних места за све и да је радно место

вредно само по себи, без обзира на цену рада. Корпорације су дошле до закључка да је могуће произвести исту количину добара са мањим бројем радника тако што ће променити начин њиховог рада, или тако што ће потпуно дехуманизовати рад. Прекаризација је свесно опредељење држава чије легислативе одговарају интересима међународног капитала. Она доводи до разарања људских односа, губитка социјалног капитала и социјабилности. Односи у друштву прекаријата су привремени, пролазни, прагматични, и руше се унилатетрално, кад год један од партнера угледа неку повољнију прилику.

Као последица флексибилизације јавља се рушење система штедне и губитак поверења у пензионе фондове, јер у животу од данас до сутра одлагање грађификације има све мање смисла. Долази и до промена у вредносном систему. Коначно, животна стратегија опстанка је живот у тренутку, без прошлости или будућности. Предмети конзумације постају застарели у тренутку када су купљени, а данас пожељни животни стилови већ сутра бивају исмевани као неприхватљиви и превазиђени. Покварене машине се више не поправљају већ просто замењују новим.

Ипак, не изненађује чињеница да су неолибералне вредности постале део здраворазумског мишљења великог броја радника, који су поверовали да веће слободе на тржишту рада доносе једнаке предности за капитал и рад. У међувремену, дошло је до пада надница и губитка бенефиција, јер све предности просторне и временске алокације радне снаге иду у корист капитала (Harvey, 2013: 57), а флексибилизација полако постаје *флекслоатација*.

Спровodeћи флексполоатацију велике корпорације константно изналазе нове начине да, изван граница држава у којима су основане, оборе цену рада. Раштркани, усамљени, незаштићени, рањиви, преплашени и међусобно супротстављени појединци улазе у трку за радно место на коме доказују да су адаптивнији и флексибилнији од конкуренције.

Краткорочни уговори о раду, рад без уговора и флексибилно радно време, као и одсуство идентификације са интересима и организацијама радничке класе, спречавају запослене да се уједине око заједничког циља унапређења радних права и побољшања услова рада.

На флексибилном дерегулисаном тржишту рада увек светли иста порука да је данас свако замениљив и да ниједан посао није за цео живот. Слабљење легислативне моћи пружило је могућност послодавцу да успостави строгу радну дисциплину над запосленима који стрепе од губитка посла. Простор за експлоатацију несигурно запослених постаје све већи, а њихова примања све мања. Колективна солидарност и (синдикални) идентитет слаби, док истовремено јача конкуренција међу радницима.

Представници влада тврде да национални капитал зависи од страних инвестиција. Корпорације играју битну улогу у писању закона, дефинисању законских оквира и одређивању јавних политика.

Неолиберали нису нападали само макроекономску политику управљања тражњом, већ и интервенцију владе и синдиката по питању успостављања стандарда за услове рада, радно време и пензију. Неолиберали гаје анимозитет

према синдикатима тврдећи да синдикална активност може само да штети тржишту и произведе дугорочну незапосленост и слабу ефикасност.

Елементи за излазну, алтернативну развојну стратегију

Последишно, дерегулација, финансијализација, разградња социјалне државе, деинституционализација тржишта рада, смањивање пореза и укидање прогресивног опорезивања, хиперглобализација су политике које креирају продубљивање неједнакости. Потрага за делатним одговорима значи преокретање овог тренда а да нас то не врати у деценије инфлаторног деловања управљања тражњом. Кључно питање је да ли је могућа алтернатива – скуп политика које су ефикасне, инклузивне а притом не производе још дубље друштвене поделе?

Идеја водилца критичара је легитимност јавне интервенције у економији, али и нужност демократске процедуре, јавне расправе о стратешким темама, активне партиципације грађана и запослених. За аргументаторе ових вредности ћу позвати шаренолику екипу коју чине Чомски, Сандерс, Корбин и Варуфакис.

Берни Сандерс, констатује да доходовни и имовински диспаритети у Сједињеним Државама достижу ниво незабележен од 20-их година 20. века. Средња надница за америчке раднике стагнира готово 50 година. Опстају и разлике у имовини и благостању дуж линија расне поделе. Скраћивање очекиваног животног века у САД забележено је 2017. трећу годину заредом, а расподела средстава за здравствену заштиту и даље је неефикасна и неправична. Сандерс сматра да владе треба да се заједничким снагама супротставе мултинационалним корпорацијама које чувају 21 билион долара на офшор рачунима како би избегле плаћање пореза, а онда траже да њихове владе наметну мере штедње радном становништву (Сандерс, 2018а).

Корбинови лабуристи предлажу и бесплатне вртиће и укидање школарина за факултете, чиме би се преокренуле мере штедње. Лабуристи предлажу да се средства обезбеде повећањем пореза за 5 одсто најбогатијих – ни са тим повећањем порези неће прићи нивоу на којем су били пре Маргарет Тачер. Тиме се доводи у питање „приватизовани кејнзијанизам“ - модел образовања као приватног пре него јавног добра и студената као индивидуалних предузетника који позајмљују новац како би га уложили у свој „људски капитал“. У таквом свету нема солидарности и колективне идентификације – у њему је све сведено на индивидуални калкулус и егоцентрични трип.

Укратко, тржиште и тржишна економија морају се поново уградити у један шири друштвени контекст, а то укључује у модерно друштво, економију знања, ограничавања неједнакости и у нове форме контроле бизниса.

Јачање десног популизма до кога је, на таласу тероризма, мигрантских криза и нове офанзиве корпоративног капитала, али и повратка у атмосферу хладног рата, у међувремену дошло говори да то неће бити ни лак ни изванредан посао (Брубакер, 2018:16).

Показује се да је популизам као нелиберални поредак и режим власти одржив јер настоји да се легитимира одбраном интереса већине пред инвазијом агресивних, цивилизацијски различитих мањина које се не дају интегрисати. У одбрани сопственог (хришћанског) света дозвољено је служити се и недемократским средствима и ослонити се на национализам и протекционизам.

Истовремено, по мишљењу Ивана Крастева, глобализовани неолиберални поредак не оставља простора за ренесансу класног идентитета – уместо ризичне и споре синдикалне солидарности позиција се у успостављеним предаторским режимима у (полу)периферијским земљама да променити успешно најпре емигрирањем у развијеније европске земље (Krastev, 2016). И заиста простори Централне, Источне Европе и Западног Балкана се опасно демографски празне.

Има ли одрживе алтернативе? Ка обнови једнакости и правичности

Паралелно са растом неједнакости расту и множе се дакле и идеје о повратку у нормалност, осигурању пристојног живота за све, а и о повратку умереној (не)једнакости. Овде ћу само крајње сумарно изложити четири таква приступа.

Три од њих – (1) концепти и иницијативе официјелних актера, попут *Decent Job Initiative* Међународне организације рада или флекс-сецуриту програма, (2) као и различити модели Универзалног базичног дохотка (УБД), па и (3) предлози повратка на прогресивно опорезивање остају у оквиру „организованог капитализма“, односно тржишно-социјалне економије. Тек концепти развијени на бази Ролсове идеје радикалног реформизма и социјализације власништва (4) поседују посткапиталистички потенцијал.

(1) Данас чак и Светска Банка и Међународни Монетарни Фонд промовишу инклузију и достојанствени рад у својим документима. Дobar пример је „Пристојан рад“ (*Decent Job Initiative*) Међународне организације рада која је изазвала много похвала, анализа и уношења у јавне документе многих држава, али је донела само козметичке промене.

Дански *flex-security* програм је такође иницијално изазвао велику пажњу и покушаје трансплантације. Али овај концепт мирења флексибилизације радних односа уз сигурност - обилне надокнаде и трансфере државе онима који губе посао или га имају нередовно, кључно ограничење има у чињеници да 'програм није добар када су временске прилике лоше - када прекарни радници постају многобројни, а буџети чак и богатих држава се покажу ограничени.

Описане промене, би биле засноване на стандардним либералним идејама, као што су повећање минималне зараде, измена закона о раду усмереног против синдиката и промена уговорног права која би радницима дала овлашћење да предузму кораке против послодаваца, а дужницима да бране своје интересе од кредитора.

(2) Све ширу подршку, и то са различитих страна политичког спектра, добија идеја да буде установљен универзални базични доходак (УБД). По мо-

ме суду иза ове идеје стоји уверење да ће становништво на планети и даље расти све до неких 11 милијарди крајем века и да једноставно, уз паралелни улазак у дигиталну еру, неће бити могуће обезбедити (плаћени) посао свима. При томе, УБД би заменио друге социјалне трансфере (социјална помоћ, дечји додаци, осигурање од незапослености, основне пензије).

Идеално, УБД би могао бити адекватан за друштвено прихватљив животни стандард и без додатних трансфера из плаћеног рада. Дакле, донео би основну сигурност и што је радикална новина, омогућује да се рад/посао напусти као једини извор социјалне сигурности. Најрадикалнија варијанта подразумева да сваки грађанин стиче право на финансијску подршку која му обезбеђује основну егзистенцију, а варијација је безброј.

Како главни идеолог УБД-а, белгијски филозоф и економиста Филип Ван Прајс (Filip Van Parijs) сматра да право на базични доходак има и сурфер. Дакле, уопште није важно да ли ради или се замајава, да ли има неке приходе или не. Своје идеје Прајс је формулисао још 1995. у књизи „*Real Freedom for All*“ (Стварна слобода за свакога).

Истовремено, постоје и бројне негативне стране приче о универзалном и базичном доходу. Пре свега отвара се питање ко би имао права на овај доходак, односно да ли је он уопште универзалан? Да ли би га добијали само држављани или сви грађани, укључив и оне са одобреним трајним боравком – имигранти, пре свега? Није ли то и неки облик поновног успостављања “климатизираниог” Римског царства у коме се плебсу нуди хлеба и игара при чему се он онда ништа и не пита. Митровићу то много личи на проширење америчке праксе са боновима за ишпану (*food bonds*) – платимо им да нам не сметају, па нека се безопасно буне.

Најзад, и најважније, то би опасно покидало везу са радом као основом људског (само)достојанства. У сваком случају, како то истиче Митровић, радикална трансформација социјалног система, била би највећи финансијски хазардерски потез нашег времена (Митровић, 2018).

(3) Када је о редистрибутивним стратегијама реч, идеја о повратку на фискалну политику прогресивнијег опорезивања чини важан део плана Ентони Аткинсона. Велико смањивање пореских стопа за највише доходне разреде допринело је наглом расту неједнакости, а да притом није остварена адекватна корист за друштво у целини. Аткинсон предлаже повратак на политику универзалне социјалне заштите која би била свима доступна, насупрот условљеном пружању помоћи која изолује најсиромашније. Аткинсон говори и о формирању „светске пореске управе“ и могућем повећању међународне помоћи на један одсто бруто друштвеног производа (Atkinson, 2015).

Важан теоријски допринос примени опорезивања у решавању проблема концентрације богатства дао је Томас Пикети. Насупрот неолибералној догми о потреби снижавања пореза Пикети се залаже за повећање пореза и прогресивно опорезивање али не само текућих доходака, него и акумулираног богатства. Он предлаже да се уведе порез од 1% за домаћинства која имају имовину у вредности од 1 до 5 милиона долара, а 2% на имовину већу од 5 милиона. На имовину преко милијарду долара она би могла да буде и 10% (Piketty, 2014: 253).

Поуздати се претерано у редистрибуцију је, међутим, наиван оптимизам. Добростојећи су склони да мисле да су зарадили свој (неопорезовани) приход – да је то њихов новац. Чак и друштва са снажним осећајем за друштвену правду, имала би проблема да остваре било шта путем *post festum* прерасподеле.

(4) Ролс у својим позним списима није сматрао да капитализам може остварити његову теорију правде. У праведном друштву, политичка економија мора бити организована са циљем било *заједничког* било *широко расподељеног* богатства и капитала.

Прва опција одговара ономе што Ролс назива „либерални социјализам“: у којем је већи део капитала у колективном власништву. Друга опција одговара „систему демократски регулисаног власништва“ (*property-owning democracy*): систему усмереном ка расподели богатства и капитала што је могуће шире међу грађанима (O'Neill i Williamson, 2012).

Како би се Ролсова визија да друштвена правда захтева праведнију препореску предраспodelу, а не само прераспodelу прихода могла превести у прогресивни програм?

Бројни аутори су се фокусирали на развијање облика производног капитала са широким власништвом, било од стране радника, локалних организација и самоуправа или других хибридних облика власништва попут кооператива, задруга и других облика социјалног предузетништва. При томе се неретко предлажу промене власничке структуре производног капитала кроз, рецимо, ефективно подруштвљавање власништва над акцијама корпорација, које сваком грађанину даје трајни удео у власништву над корпорацијама.

Нова улога државе у шест фрагмената

1. Питања која се тичу алокације власничких права између различитих потражилаца постају веома важна. Према Цоасеовој теорему, са становишта ефикасности неважно је како су власничка права алоцирана, под условом да трошкови трансакција остају равни нули. Кина је у таквом режиму власничких права остварила високе стопе раста. По моме суду држава, у име најшире јавности, треба да задржи део власништва над новим технологијама, које су у основи раста продуктивности, будући да огроман део сваке иновације почива на јавној инфраструктури (истраживање и развој у јавном сектору, високо образовање, правни режим...).

2. Контрола финансијске глобализације може увећати фискалне капацитете држава. Зулцман, примера ради, држи да се мултинационалне компаније опорезују тако што ће се њихова глобална добит пропорционално делити и опорезивати у оним земљама у којима је остварен приход од продаје. Компаније с лакоћом премештају добит или производњу у земље које им нуде најниже пореске стопе. Знатно је теже манипулисати токовима новца од продаје. Таква реформа би омогућила да се опорезују највећи добитници у процесу глобализације.

3. Регулисање приватних финансија може спречити избијање нових криза. Још од избијања „грчке кризе“ Варуфакис и бројни други економисти наглашавају могућност да се сервисирање кредитних обавеза услови општим стањем економије, односно дају предност политикама обавезних новчаних резерви и пореским реформама које ће задуживање учинити мање привлачним.

4. По документима синдикалних конфедерација синдикати, социјални пакт и платни савети могу контролисати монопсонију на тржиштима рада при чему трипартитни савети преговарају о платама на нивоу одређеног сектора, занимања или региона, и тако одређују минималне цене за читав сегмент дистрибуције. Неједнакост зарада би тако значајно опала.

5. Превентивна социјална држава: Држава има дужност да обезбеђује јавна добра и социјалну заштиту. Користи од образовања протежу се далеко у будућност и повезане су са екстерналијама као што су стопа криминалитета, грађанско друштво и иновације. Све то говори у прилог укључивању државе у обезбеђивање социјалне и здравствене заштите и образовања.

6. Претходни кораци нису могући без подруштљавања демократије и редуковања политичког клијентелизма и корупције. Ограничавање износа прилога за политичке кампање и олакшавање гласања али и правна помоћ и приступ институцијама за сиромашне могу вратити одговорност у политички систем.

На путу ка пожељном епилогу

Данас је више него икада раније потребно да се сви они који верују у демократију и прогресивну владавину, уједине. Берни Сандерс истиче да морамо развити интернационални покрет који ће се супротставити похлепи и идеологији милијардерске класе и повести нас у свет економске, социјалне и еколошке правде.

На другој страни, у ситуацији овако изражених неједнакости, расту ауторитаризам и десничарски популизам који експлоатише и појачава озлојеђеност оних на које је систем заборавио и распламсава етничку и расну мржњу.

Насупрот томе, мора доћи до радикализације синдиката, као и политичких партија левице које, ће, уз помоћ нових социјалних покрета, настојати да добију подршку и прекаријата и покушају да их укључе у своје структуре. Унутар ових партија и покрета се, имајући у виду социјални профил њихових активиста и присталица, често заговара теза да од радикализације средње класе зависе промене и да ова, пре свега, „креативни прекаријат“, постаје кључни социјални актер (Стојиљковић, 2019: 208).

Нови међународни прогресивни покрет мора подржати националне и интернационалне политике усмерене на подизање животног стандарда сиротиње и људи из средње класе – почев од пуне запослености и минималне наднице, па све до универзално доступног високог образовања, здравства. Поврх тога,

мора се обуздати моћ корпорација и спречити еколошка катастрофа као последица климатских промена (Сандерс, 2018б).

Средства за елиминисање беде и стварање приступачног и еколошки одрживог глобалног енергетског система су ту пред нама, али су још чврсто у рукама корпоративне елите и њених политичких извођача радова. На крају, свест да постоји алтернатива и да неолиберално сивило не мора бити наша судбина је почетак његовог краја.

Литература:

1. Atkinson, Anthony (2015): *Inequality: What Can Be Done?*, Harvard University Press, Harvard
2. Bauman, Zygmunt (1998): *Globalization: The Human Consequences*, The Polity Press, Cambridge
3. Bauman, Zygmunt (2000): *Liquid Modernity*, Polity Press, Cambridge
4. Brubaker, Rogers (2018): *Šta je to populizam*, Pescanik.net, 28.3.2018
5. Crouch, Collin (2011): *The Strange Non-Death of Neoliberalism*, Polity Press, Cambridge
6. Debord, Guy (1998): *Comments on the Society of the Spectacle*, Verso, London
7. Dušanić, Jovan (2015): *Neoliberalizam*, Catena Mundi, Beograd
8. Džad, Toni (2011): *Teško zemlji*, Peščanik, Beograd
9. Gidens, Entoni (1998): *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd
10. Harvey, David (2013): *Kratka povjest neoliberalizma*, V.B.Z., Zagreb
11. Hayek, Fridrich (1998): *Poredak slobode*, Global Book, Novi Sad
12. Buhštajn, Hubertus i Jerke, Dirk (2012): *Frankfurter Rundschau*, 23.05.2006. Pescanik.net, 30.07.2012.
13. Jašović, Boris (2014): *Ni Robin Hud, ni Superhik* u: Mihajlović, Srećko (ur.), *Sindikati i civilno društvo*, Dan Graf, Beograd
14. Jergin, Danijel i Stanislav, Džozef (2004): *Komandni visovi*, Narodna knjiga - Alfa, Beograd
15. Kaningam, Frank (2003): *Teorije demokratije*, Filip Višnjić, Beograd
16. Kejnz, Džon Majnard (2013): *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*, Službeni glasnik, Beograd
17. Krastev, Ivan (2016): *Liberalism's Failure to Deliver*. *Journal of Democracy* 27(1): 35-38
18. Krauč, Kolin (2014): *Postdemokratija*, Karpos, Loznica
19. Kursar, Tonči (2014) *Kriza demokratije i mogućnosti njenog razrešenja*, u: Podunavac, M., Dorđević, B., *Ustavi u vremenu krize: Postjugoslovenska perspektiva*, FPN i Udruženje za političke nauke Srbije, Beograd, str. 59-72
20. Kursar, Tonči i Vukojević, Iva (2013): *Varijante postdemokratije*, *Političke perspektive*, br. 1, Zagreb
21. Mitrović, Milutin (2018): *Zamka poklonjenih dohodaka*, 24.01.2018, Peščanik.net, Beograd
22. O'Neill, Martin i Williamson, Thad (2012): *S onu stranu države blagostanja*, Boston Review, 24.10.2012, Peščanik.net 01.11.2012
23. Offe, Claus (2011): *The Vanishing Shadow of the Future*, *European Journal of Sociology*, Vol 52 (3)

24. Petring, Aleksander (2012): *Socijalna država i socijaldemokratija*, FES, Beograd
25. Piketty, Thomas (2014): *Capital in the Twenty-First Century*, Harvard University Press, Harvard
26. Przeworsky, Adam (2004): *Democracy and economic development*, in Political Science and Political Interests, Ohio State University Press, Columbus
27. Rols, John (1999): *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Harvard
28. Ružica, Miroslav (2015): *Prekarizacija i prekarijat u Evropi*, u: Od novinara do nadničara. Prekarni rad i život (ur. Srećko Mihailović), Centar za sindikalizam, Fond za otvoreno društvo, Dangraf, Beograd
29. Sanders, Berni (2018b): *Plan*, Pescanik.net, 26.1.2018.
30. Sanders, Berni (2018a): *Novi progresivni front*, Pescanik.net, 21.09.2018
31. Seymor, Richard (2012): *We are all precarious – On the concept of the 'Precariat' and its Missuses*, in www.newleftproject.org
32. Stojiljković, Zoran (2019): *Potencijali za promene: ogledi o sindikatima, civilnom društvu i strategijama promena*, FPN, Beograd
33. Streeck, Wolfgang (2013): *The Politics of Public Debt: Neoliberalism, Capitalist Development, and the Restructuring of the State*, MPIfG Discussion Paper 13/7, Max-Planck-Institute for the Study of Societies, Cologne
34. Varufakis, Janis (2015): *Globalni Minotaur*, Profil knjiga, Beograd

LIVING UNDER A NEOLIBERAL PRESSURE: IS THERE A WAY OUT?

Summary: The change in the model of social organisation and behaviour is always prepared and accompanied by changes in the current cultural and ideological pattern - the ruling paradigm. As a rule, changes occur during large crises that result in changes in power relations. The focus of our analysis is the relation between (neo) liberalism - its ups and downs and crises from the 1930s and 1980s. The central research question and the dilemma is how the 2007/2008 crisis will further develop and whether we could develop a strategy that will stop the growth of social inequalities and the pyramidal power structure, both of which were the effect of globalisation carried out in a neoliberal key.

Key words: liberalism, ideology, power, trade unions, changes